

EGY SZINTAKTIKAI VÁLTAKOZÁS TIPOLOGIÁJA
ÉS SZOCIÁLIS TERJEDÉSE
A SZÁMNÉVI JELZŐ UTÁNI FŐNÉV EGYES- ÉS TÖBBES SZÁMÚ HASZNÁLATA
XVIII. SZÁZAD ELEJI HIVATALOS IRATOKBAN

NÉMETH MIKLÓS

A magyar nyelvtörténet kutatói viszonylag kevés figyelmet szenteltek a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetésének, a nyelvhasználat több évszázados ingadozásának, és főként a változatok nyelvföldrajzi és társadalmi megoszlásának. A kései középmagyar kor különböző irattípusait tanulmányozván arra a következtetésre jutottam, hogy talán érdemes a történeti szociolingvisztika korlátozott eszköztárát fölhasználva közelebbről tanulmányoznunk e problémakört, szoros összefüggésben a spontán sztenderdizációnak más nyelvhasználati jelenségeket érintő folyamataival. Érdekesnek és tisztázandónak találok, hogy milyen mértékben hatolt be az írott és beszélt nyelvváltozatokba a többes számmal való egyeztetés, és hogy van-e kapcsolat az írott nyelvemlékekben és a beszélt nyelvjárásokban is megfigyelhető többesszámhasználat között.

Szeretném vizsgálni azt, hogy milyen mértékben ingadozott a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának egyes és többes számú használata a kései középmagyar kor írott forrásaiban, másfelől azt is, hogy a nyelvhasználat e területen függhet-e bizonyos társadalmi tényezőktől pl. a szövegalkotó társadalmi helyzetétől, nyelvi műveltségétől, fogalmazásban való jártasságától. Az általam megfogalmazott sejtések, hipotézisek igazolásához azonban további, nagy korpuszokon végzett vizsgálatok szükségesek. Munkámnak nem célja, hogy kitérjek a jelenségkörnek a XVIII. század második felétől való szabályozási kísérleteire.

A magyar nyelvtudományi szakirodalomnak a kérdéskört érintő dolgozataiból első helyen említeném meg Rác Endre (1980: 257–73) tanulmányát – ő a predikatív szerkezeten belüli egyeztetés kérdéskörében vizsgálódott, és ennek következtében találkozott az – alanyként is gyakran álló – mennyiségjelzős szerkezeten belüli egyeztetés problémáival. Hozzá kell tennünk, hogy vizsgálata alapvetően szinkrón jellegű volt, nyelvtörténeti áttekintése ugyanakkor fontos adalékokkal szolgál a jelenség történetéhez. A továbbiakban megkíséreltem felvázolni a szakirodalmi munkákból kirajzolódó kép fő körvonalait – anélkül, hogy alapos szakirodalmi áttekintést nyújtanék – e vonatkozásban Rác (1980) tanulmányához utalnám az olvasót. A mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának számbeli egyeztetésével kapcsolatban néhány általános megál-

lapítás jól kihüvelyezhető a szakirodalomból, megpróbálom ezeket vázlatosan összefoglalni.

A szerkezet egyes számmal való egyeztetését egységesen ősi, öröklött sajtáságnak tekinti a szakirodalom – ebben nincs véleménykülönbség. Abban is egyetértés mutatkozik, hogy alapvetően kontaktusváltozónak (noha e terminust még természetesen nem használják) tartják a többes számmal való egyeztetést a megfelelő számnév jelenléte esetén, amely az írott nyelvváltozatokban minden bizonnyal a latin nyelvből való fordításoknak köszönhetően kezdett terjedni már az ómagyar kortól fogva. Ezen a véleményen van Klemm (1928: 292), Berrár (1957: 122), Bárczi (1963: 186) – és így foglaltam állást magam is (Németh 2004: 109). Itt érdemes megjegyeznünk, hogy – amint S. Hámori (1991: 688–9) korai ómagyar kori áttekintéséből kiviláglik – a számbeli egyeztetés bizonytalanságai már első szövegemlékünkben tettenérhetőek, ha a *mend* szónak ’összes, valamennyi’ jelentéséből és mennyiségjelzői mondatrészi szerepéből indulunk ki a HB. „*Es mend paradifumben ualov gimilcictul munda nekí elnie*” és a HBK. „*mend w szentí es unutteí cuzicun*” részleteiben.

Fontos észrevételt tesz Horváth az új nyelvtörténeti tankönyvben (2003: 468) az ómagyar kor vonatkozásában: „Az egyeztetés ingadozása a mennyiségjelző legtöbb kifejezőeszköze mellett megfigyelhető, és természetesen főleg a fordításirodalomra jellemző; különösen szembetűnő a kódexek párhuzamos helyein (...). A világi szövegemlékekben (versekben, levelekben) általában az ősi, egyes számú alak fordul elő (...) a latinos többes szám azonban néhol ezekbe is behatolt (...).” Ő tehát fölfigyel arra, hogy a jelenség vélhetően a liturgikus szövegekkel kezdett terjedni az ómagyar korban – tehát e vonatkozásban különbözhetnek egymástól az egyházi és világi szövegműfajok. A többes számú használatnak a magyar nyelvben való megjelenése és terjedése szempontjából meglehetősen fontos ez, hiszen megerősíti azt a véleményünket, hogy a jelenség a *lingua sacra*, a latin forrásnyelv erős hatása révén kezd behatolni a magyar nyelvű liturgikus fordításirodalomba: először ott jelentkezik, és talán innen terjed tovább az írásbeliség más területeire.¹

A főntebb említett szerzők azonban egy másik tényezőt is látnak a jelenség terjedésének hátterében: az értelmi egyeztetésre törekvést. Így pl. Klemm (1928: 292): „Néha a magyarban, mégpedig a mai népnyelvben is, továbbá a rokon nyelvekben előfordul a többesszám is.” Ő ezt a népnyelvben széles szóföldrajzi dimenziókban előforduló példákkal kapcsolatban említi, ahol „leginkább a határozatlan számnevek mellett” (292) jelenik meg a többes szám. Klemm szövegéből csak implicit módon olvasható ki, hogy a nyelvjárások és a korai írásbeliség többes számú alakjai más-más

¹ E ponton azonban nem árt emlékeztetni arra sem, hogy a ránk maradt ómagyar kori nyelvemlékek többsége liturgikus funkciójú szöveg, a két kulturális közeg (egyházi és világi műveltség) tehát nem azonos arányban reprezentálódik a korai nyelvemlékekben. Ez azonban nem befolyásolja döntően, csak árnyalja előbbi megállapításunkat.

tényezőknek köszönhetik genezisüket: előbbieket az értelmi egyeztetésnek, míg utóbbiak a latin kontaktushatásnak. Az is feltűnő, hogy Klemm nem említi a két eltérő szociális elterjedtségű jelenség érintkezését, egymásra hatását. Berrár (1957: 122) így látja a jelenséget: „Az irodalmi nyelvben azonban nem honosodott meg ez a sajátság, bár szórványosan mind az irodalomban, mind a nyelvjárásokban felbukkan, nem okvetlenül idegen mintára, hanem értelmi egyeztetésként.”

Szembeötlő, hogy a jelenség mai igen kategorikus szabályozottságával szemben évszázadokon át *ex lex* állapot volt jellemző: az ómagyar kortól fogván jelentős ingadozásokat tapasztalhatunk a ránk maradt írott emlékekben, és az ingadozások egyazon stílusban, regiszterben, szerzőnél ugyanazon szövegén belül is megfigyelhetők. Tehát meglehetősen nagy a bizonytalanság és nincs még implicit (vagy látens) norma sem e nyelvhasználati jelenség szabályozására.

A mai nyelvállapotban intuitíve erőteljesen megbélyegzett jelenségnek tűnik a többes szám használata határozott és határozatlan számnév után egyaránt, bár ezirányú, a nyelvi értékítéletekre vonatkozó kvantitatív vizsgálatról vagy ún. ügynök-vizsgálatról nincs tudomásom). E stigmatizáltság azonban nyilvánvalóan a tárgyalt korszakon kívülre eső normativizálási törekvések következménye, amelyekkel e kései középmagyar korra összpontosító munkában nem áll módomban foglalkozni.

Talán érdemes azt is áttekintenünk, milyen értékítéletek fogalmazódtak meg az egyes és többes szám használatát illetően a középmagyar kor folyamán keletkezett első nyelvtanainkban. Ezeknek szinte mindegyikében találkozunk a kérdéskör tárgyalásával, a szerzők tehát érzékelték a nyelvhasználat ingadozását és a nyelvhasználók bizonytalanságait. Az, hogy igényük van a nyelvhasználatban való „rendteremtésre”, és keresik az érveket egyik vagy másik megoldás erősítésére, azt mindenképpen mutatja számunkra, hogy az ő szinkroniájukban jelentős ingadozások lehettek a nyelvhasználatban. Ugyanerre utal az is, hogy igen eltérő véleményeket fogalmaznak meg a számnévi jelzős szerkezet alaptagjának egyeztetése ügyében.

Az egyik sarkalatos álláspont képviselője Sylvester János, aki kizárólag az egyes számmal való egyeztetést fogadja el helyesnek Grammaticájában. Szathmári István alapvető grammatikatörténeti monográfiájában az első magyar nyelvhelyességi szabály megfogalmazásának tekinti Sylvesternek a számnevek utáni jelzett szó számával kapcsolatos fejtegetését (Szathmári 1968: 97). Szathmári értelmezésében a szerző saját korának nyelvhasználatát összeveti a fordítások nyelvével, és arra a következtetésre jut, hogy az egyik változat, az egyes szám megfelel nyelvünk kifejezőmódjának, míg a többes szám nem, mert az a latinnak szolgálai utánzása. Talán ez az első említése a szerkezetben tetten érhető latin kontaktushatásnak is – tehetjük hozzá. Szathmárinak érdekes és figyelemre méltó észrevétele (128), hogy a nyelvtaníró Sylvester határozott elméleti állásfoglalása írott malaszt maradt a(z) Újszövetséget latinból) fordító Sylvester számára: „Úgy látszik, a latin szöveg hatása olyan erős volt, hogy Sylvester nem minden esetben tudta érvényesíteni nagy éleslátással megfogalmazott szabályát.

Inkább többször fordul elő, hogy számnevek után többesbe teszi a jelzett szót (...).” Itt a latin kontaktushatást láthatjuk érvényesülni *in vivo*, a latin tehát nemcsak az ómagyar kor első szövegfordításaiban hatott, hanem a későbbiekben is.

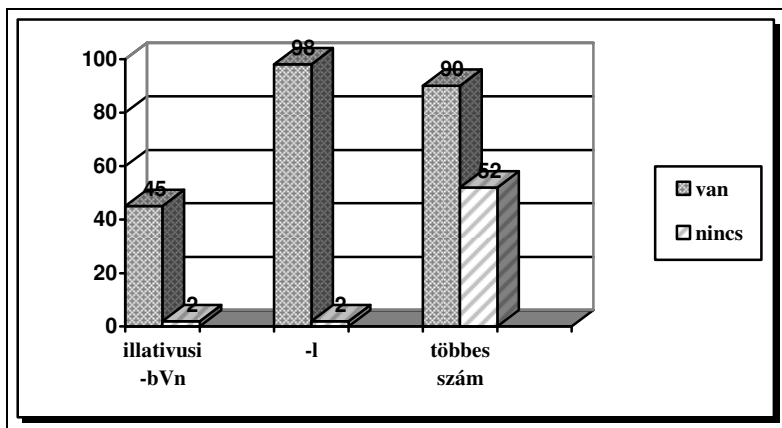
Szathmári munkája meggyőzően mutatja be, hogy Dévai Bíró Mátyás (162) és Szenczi Molnár Albert (195) köztes álláspontot képvisel. Dévai használja az egyes és többes számot is. Szenczi részletesen foglalkozik a számnevekkel: arra jut, hogy a többséget jelentő szó után a szó egyes és többes számban is állhat. Hasonlóan mindkét megoldást helyesli Pereszlényi Pál – az ő véleményét Szathmári (336) úgy értelmezi, hogy a jelzett szó gyakrabban áll egyes számban, mint többes számban. Ugyanakkor ő sem veti el és nem tartja kerüendőnek a többes számú megoldást sem.

Sylvestertől és a fentebb sorolt grammatikusokétól gyökeresen eltér Geleji Kátóna István (Szathmári 1968: 249) véleménye, aki a logika nevében követeli meg a többséget jelentő számnév után a jelzett szó többes számát: „*Két emberek*”, „*három részeik vagynak az igéknek*”.

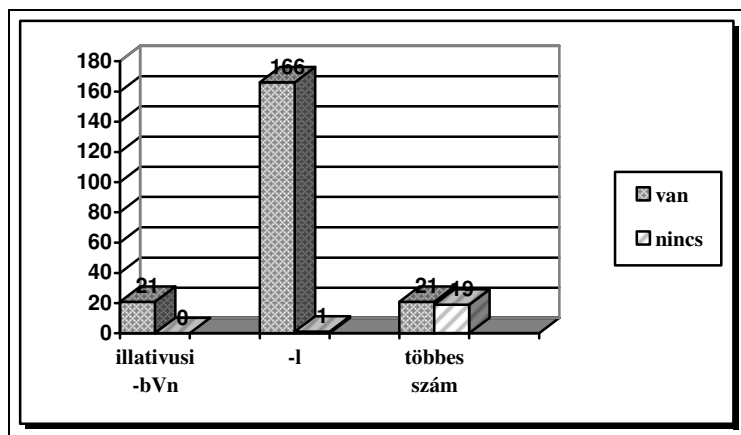
Láthatjuk, hogy első grammatikáinkból hiányzik az egységes és kizárólagos megoldás megfogalmazása – mást mond egyik és másik nyelvtanírónk. E színes képet tovább élénkíti az, hogy – aki az elmélet szintjén állást foglal valamelyik megoldás mellett –, az sem tartja magát a saját elveihez szövegalkotásában. Aligha tükröz ez mást, mint nagyfokú ingadozást és bizonytalanságot – még a nyelvileg rendkívül tudatos grammatikusok esetében is. (Előbbre vinné a vizsgálatot, ha nyelvtanírónk egyike-másika az egyes- vagy többes számú változatot társadalmi elterjedtségre utaló megjegyzéssel bélyegezte volna meg: *vulgo, paraszti beszéd, a nép nyelvében* stb. Ilyen címkét azonban sajnos nem találunk, így a szociális elterjedtségről saját, kései középmagyar kori forrásokat fölhasználó mikrovizsgálatainknak kell valamit mondaniuk.

Mielőtt a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának a kuruc forráscsoporton (Esze Tamás 1955 – kiválasztott folyamodványai) belüli használatát közelebbről górcső alá vennénk, érdemes összevetnünk a változó értékein belüli ingadozást az általam már korábban is elemzett (Németh 2004) kulcsfontosságú nyelvi változók értékein belüli megoszlásokkal. Az általam kulcsfontosságú változónak tekintettek közül vessük össze most az azonszótagú *l* kiesését és a *-ban/-ben* rag illativusi használatát az egyes/többes szám használatán belüli ingadozással a szegedi városi tanácsai jegyzőkönyvekben a 18. század első harmadában! Ezt annak érdekében tesszük, hogy lássuk: mennyire instabil a számnévi jelzős szerkezet egyeztetése – még a formálisabb írott nyelvrétegekben is.

1. ábra
Az egyes változókon belüli ingadozások a szegedi alapforrásban – Németh 2004 alapján

2. ábra
Az egyes változókon belüli ingadozások a kuruc forráscsoportban

A diagramok jól szemléltetik, hogy a szegedi városi tanácsi jegyzőkönyvek 47 illativusi esetből 45-öt (96%), a – különböző szociokulturális eredetű – kuruc folyamodványokban 21 illativusi esetből 21-et (100%) az írott nyelvre (és csak arra) jellemző *-ban/-ben*-nel jelölnék. Az azonszótagú *l* kiesését vizsgálván a szegedi magisztrátus jegyzőkönyveiben 102 esetből kétszer (2%), a kuruc folyamodványokban 167 esetből egyszer (0.6%) jelölik az *l*-kiesését. A fenti két változó tekintetében tehát a spontán sztenderdizációs folyamatok már oda vezettek, hogy a hivatalos írásbeliség